

Аскар уулу Н.

АЛАБУКАЛЫК КЫРГЫЗДАРДЫН МАРКУМДУ АКЫРКЫ САПАРГА УЗАТУУДАГЫ КЭЭ БИР ЖӨРӨЛГӨЛӨР

Аскар уулу Н.

ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ ЗАХОРОНЕНИЯ АЛАБУКИНСКИХ КЫРГЫЗОВ

В данной статье автор рассматривает обычаи и традиции захоронения умерших кыргызов Алабукинского района. Автор подробно характеризует все виды ритуалов захоронения.

In this article the author consioles the customs anol traditions of funeraling dead Kyrgyes of Alabyka region. Auftor characteries all types of rituals of funeraling.

Ар бир этникалык топтордун маркумду акыркы сапарга узатуу салттары түрдүүчө кездешүүсү жашоо-тиричиликтин жана ар бир коңшулаш элдин бири-бири менен болгон маданий байланыштары ж.б. ар кандай фактордогу таасирленишине жараша болушу талашсыз.

Бүгүнкү биздин коомдогу сөөктү коюу өткөн ата-бабалардын каадасынан калган салт толугу менен сакталып келген деп айтуу кыйын. Андыктан Алабука өрөөнүндөгү кыргыздардын маркумду жерге коюу каада-салттарын жана коңшулаш райондор ортосундагы айрым айырмачылыктарга саресеп салсак. Ошондой эле, сөөктү жерге жашыруудагы салттан агылып чыккан ырым-жырымдар менен катар түрдүү ишенимдер да чагылдырылган. Бүгүнкү күндө жергиликтүү элдин каада-салттарды жана үрп-адаттарды ар тараптан изилдөөлөрдү улантуу талапка ылайык десек жаңылышпаймын.

Кыргыздардын территориясында отурукташкан калктардын өлүктү коюу салттарын Ч.Ч.Валиханов, Ф.В.Поярков, С.М.Абрамзон, Ю.Г.Петраш, Т.Баялиева ж.б. этнографиялык маалыматтардын негизи катары жазып келишкен. Бирок бул изилдөөлөрдүн эмгектеринде Алабукалыктардын өлүктү коюу каада-салттары камтылган эмес.

Адам көз жумаар алдында аз да болсо бала-бакырасына аз да болсо кенеш сөздөрүн айтат. Муну керээз деп айтабыз. Эл бийлеген бийлер, баатырлар калкка үгүт насааттар айтып кетүүгө милдеттүү болгон. Бул айтылган керээз сөздү унутпай ыйык тутууга ар бир атуул милдеттүү болгон.

Эмесе кыргыздарда көз жумган адамды жалпысынан өлдү деп бири-бирине кабарлашат. Эң жакындарына кабарлоодо айрылдык, бир аз алыскы туугандарга өтүп кетти деп билгизет. «Өлдү» деген сөз эбегейсиз жана катуу (өтө суук) угулгандыктан улам, кабарчы батына албайт. Анын ордуна, үзүлдү, жан берди, көз жумду, кайтыш болду, каза болду, чарчады,

учту деп аташат. Мындагы кээ бир тергелген сөз маанилерине К. Юдахиндин эмгегинде берилген. Бирок жергиликтүү калктын чечмелөөлөрүндө айырмачылык бар.

Адамдын денеси муздап, сезүү тамырлары кыйсылдабай, тамактан калын кыркыроо киргенде эски адат боюнча бир молдолугу бар адам даарат алып ыйман айтып турат. Ошол убакта тартип боюнча аялы кебез менен оозуна суу тамызып туруш керек. Ал эми жан бергенде көзүн жаап, үстүндөгү кийимин чечип же болбосо кыркып, жыргып алышып, жаагын тааңышат, бут баш бармагы байланат. Өлгөн кишинин эти сууганча тийбейт. Маркумду чыгара турган үйгө жай ырастап, көшөгө тартып, таза чөптөн таштап, куула тарапты каратып жаткызат. Маркум көз жумгандан кийин балдары, жакындары эшикке чыгып чуу чыгарышат. Ыйлап тургандарга (балдары, жакын туугандары, карындаш-уруктарга, куда-сөөктөргө) белине белбоо курчап, колдоруна бет арчуу берилет. Аялына «кара» кийим, кыздары, жакын эже синдилери «көк» кийим кийишет. Кийимди аял тарап даярдап келет. Ал эми үй ичиндеги аял, кыз-келиндер болсо кошок кошуп ыйлашат. Мисалы, кыздар бир тууган агасына;

Сур жорго миндин сулуу деп,

Сур ичик кийдин жылуу деп,

Арстаны агам көзү өтүп.

Эми, сур жорго оозу тыйылды,

Сур ичик, жүккө жыйылды,- деп маркум жөнүндө көптөгөн кошокторду кошушат.

Жаш балдар, наристелердин көзү учса, тазияга элди чакырбайт тууган уруктары менен эле узатып коюшат. Көп жерде уул балдарынын калпагына кызыл белбоо менен ороп коюшат. Көбүнчө кыргыз эли «түнөтөр» кылышат. «Түнөтөр» күнү өлүк дене бир сыйра жуулат. «Түнөтөргө» бир жандык союлат. Андагы тамактан ошол үйдө жашагандар даам татпайт. Алыскы, жакынкы туугандарга кат кабар берилет. Мисалы: Сарыталаа. Алманбетке. Кызылтокойдогу Асанов Ташматтын тажиясына 1-январь күнү саат 13:00 дө:

1. Белеков Ташмат

2. Асылы Баймат

3. Сатылганов Токон

4. Эмилов Эшенбай калган жамаатыңыздар келиңиздер.

Айыл имагына айтылып мазарга жай ырастатылат. Маркум жерге коюлганча ошол үйдө куран окулбайт. Жаназадан кийин гана окулат. Аялдарга «көк» кийимдер даярдалат. (Анын кыздары, жубайы, бир туугандары кийишет). Ыйлап келген аялдарга ак материалдан кыркып берилет. Аны биз «жыртгыш» деп коебуз. Көз жумган адамга ак сурптан кепин даярдалат. Эркек адамдын кепинин эркек, аял кишиникин аял даярдайт. Эркек адамдын кепини 15-17 метр, ал эми аял кишиники 23-25 метрге чейин болот. Кепинди молдо бычат. Эркек кишиге үч катар, аял кишиге беш катар кепин бычылат. 1) эң ичкеси моюндан тизеге чейин, 2) төбөдөн буттун учуна чейин, 3) баш- аягына бир тутумдан эки тутам (бууш үчүн) артык кылып жасалат. Кездеменин эни 7 же 8 карыш болуш керек. Бул эр кишиге бычылган кепин. Айпооч (алдын жапчу белдемчи) аялдарда гана болот.

Дене жууганга адамдар дайындалат. Сөөк жуудуруш үчүн өлгөн кишинин куда-сөөктөрүнөн, кызынын, уулунун кайындарынан, дос-тамырларынан, алысыраак туугандарынан кылып үч адам киргизишет. Эң ак сакалы башын жууйт, андан кийинкилери өз иретин менен улам төмөн жактарын жууйт. Сөөк жуугандар өлгөн кишинин кийимин бөлүп алышат. Ошондуктан буюм-тайым алсамбы деп нээттенип жүргөн, бирок сөөк жууганга кирбей калган куда-сөөк, дос-тамырлары, алысыраак туугандары, «сөөгүн жуудурбады» дешип таарынган учурлары да болот. Эгерде өлгөн киши аял болсо, анын сөөгүн кудагы, аялдары жууйт, сөөк жууга киргендер да сакалдуулашып өлгөн аялдын кийимин бөлүп алышат.

Жаназа окулардан бир сааттай мурун жууп, кепинге оройт. Сууга чейин өлүк менен акыркы жолу коштошулат. Суудан чыккандан кийин сөөккө кол тийгизилбейт. Сыртка жаназа окула турган жерге денени алып чыгарда балдары, туугандары, жоро жолдоштору, үйдөн алып чыгарып жатып, астанага башты үч жолу тийгизет. (үй менен коштошуу). Андан кийин жаназа окула турган жердин куула тарабына коюлат. Жаназага турган эл бирин артын катарга турушат. (Жаназага тура турган адам даарат алып, тазаланып турушу керек). Бул салт боюнча тиги дүйнөгө кетип бара жаткан сөөк таза жөнөтүш керек. Маркумдун жакын адамдарынан, имам жаназаны өткөрүүгө уруксат сурайт. Жаназа окулардан мурун тургандарга ошол адам жөнүндө көп сөздөр айтылат. Имам, курман болгон адамдын жарык дүйнөдө кимден аласа бересеси бар экендигин сурайт. Эгерде кимде ким бересеси бар болсо айтат. Ал эми маркум карыздар болсо уулу же болбосо эң жакын адамы анын бересесин мойнуна алат. Жаназа окулат. Жаназа окулганда кош бойлуу аялдар туруп турушат. Жаназадан кийин сөөктү жайга алып жөнөөрдө, үйдөгү аялдардан эң жакындары чыгып маркум жөнүндө, кандай адам болгондугун сурайт. Сөөктү алып жөнөөрдө ыйлап чыккан аялдарга суу чачып кайтарат.

Кыргызстандын территориясында, археологиялык изилдөөлөрдө «катакомба» тибиндеги б.з.ч. I миң жылдыктын акырын жана б.з. V кылымына таандык көрүстөндөр өтө көп кездешет, бул Кеңкол маданияты деп бөлүнөт. Бул тип айрыкча Талас, Кетмен-төбө, Алабука, Чаткал, Баткен жана батыш Ферганада кеңири таралган. Анда мүрзөлөр үстүнө топурак үйүлүп, узун айванча жана ага туурасынан жайгашкан казанактары менен мүнөздөлөт.

Мазарга жалаң гана эркектер барышат. Өлүктү жерге коюуда эң жакын сөөктөш адамдары коет. (Бир тууганы, баласы, аял киши болсо бир туугандары). Мүрзөгө өлүктү аяк жагы менен көргө кийиришет. Ага чейин баш аягындагы жана белиндеги буунчактарын чечип, бетин ачып, «куула» тарапка кырынан жаткырышат, бир жагына топурак жөлөп коет. Анан эл бир уучтан топурак алып «Кулхуалла ахатты» үч сыйра айтып дем салып «суф» деп туруп, топуракты бирөөнүн этегине жыйнап туруп аны тегерете себет. Казанактын оозуна кыш тизип, топурак менен көмө баштайт. Жайды даярдаган адам үч күрөк топурак салат, андан кийин гана калгандар көмө башташат. Коюлган жер доңсөө болуп калат. Молдо куран окуйт. Курандан кийин маркулдун жакын адамы топтолгон элден маркум тууралуу ыразычылык сурайт, Мисалы; «Оо калайык калк, менин агам кандай адам эле» деп үч жолу сурайт. «Жаны жанаатта болсун, жакшы адам эле» деген жооптор айтылат». Ыраазычылыктан кийин имам куран окуйт. Андан кийин маркумду чыгарган үйгө эл кайтып келет. Ал эми мазарда маркумдун жакын адамы менен молдо катма курандын башын баштап калышат. Катма куран «кыркына» чейин окулуп бүтүш керек. Акыркы сүрөөсүн кайра маркум коюлган жайга барып бүтүрөт. Катма куранды түшүргөн имамга бир жандык, же болбосо килем, жок болсо белбоо, жекте берип ыраазы кылыш керек. /йгө кайтып келгенде эркектердин эң жакындары, аялдардын алдына кирип көңүл айтып чыгышат. Эшикте куран окулат. Маркумдун башына аялдар коюлган күндүн эртеси таң заарда барышып, кошок кошушат, куран окулат. Ишемби күндөрү эртең менен жайга чыгып куран окулат.

Алыстан келгендерге жаназага чейин эле тамак тартылат, куран окулбайт. Бирок өлгөн үйдө сөөктү койгончо казан кайнабайт. Маркумду коюп келгенден кийин баш көз болуп жаткан адам, эртеси күнкү кудайыны жана белгиленген кыркты кабарлайт.

Ошол күнү кечинде өлгөндүн үйүндө куран окулуп, маркумдун көрү жарык болсун деп аялдар тарабынан шам тигилет, эки килограммдай буудай сууга салынат. Өңгөн буудай «кырк» күнү маркум коюлган жайга алып барылып доңсөөгө коюлат. «Кырк» эки түрдүү белгиленет. Күн, түн кылып эсептесе, 23-25 күн болот. Эгер күндү гана эсептесе 35-37 күндө болот. «Кыркты» өткөргөндө жайылган дасторконго кырк түрлүү тамак коюлат. Биздин

региондо «элүү эки» күндүк деген салт белгиленип келет, анда маркумдун тирүүчүлүктө сүйгөн тамагын даярдап коңшу колонду чакырып өткөрөт.

Маркум көз жумгандан кийин «кыркына» чейин ар бейшемби күнү бейшембилик өткөрүп турулат. «Бейшембилик» күндөрү колунда бар адамдар бир кичине жандык союшат. Ал эми жоктор жөн эле бир тамак даярдап куран окутуп койсо болот. 9-11 айда маркумдун «жылдыгы» белгиленет. Жылдыкта «көк» кийгендер «көктөрүн» ачышат.

Өлүктү көмүү жана келген элди коноктоо өлүк өлгөн айылдын милдети болуп эсептелген. Өлгөн кишинин малынан мал союлат. Чай, нанды алы келгенинче аянбастан келген элге берет.

«Өлүм бардын малын чачат,
Жоктун абийрин ачат» - деген сөз бекеринен айтылган эместир.

Өлгөн киши малдуу, бардар болсо малын чачып, өлүк өлгөндөгү элдик салттардын, диндик адаттардын баары иштелүүчү. Эгерде өлгөн киши жарды болсо элдик салттар, диндик адаттар толук орундалбай, же өлүк өлгөн үй өтө материалдык жактан кыйналуучу.

Адабияттар

1. А. Акматалиев, М. Өмүрбай уулу, К. Кырбашев, Ө. Шаршеналиев. Каада-салттар, ак баталар. Б., 2003 ж.
2. История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1984.